

***A történeti nagybirtok területi
elterjedésének kapcsolata
az egykori és mai fejlettségi viszonyokkal
(1786–2010)***

Demeter Gábor, PhD habil
tudományos főmunkatárs –
BTK Történettudományi Intézet

Pénzes János, PhD habil
egyetemi docens – DE TTK

„Tér és állam”
az MRTT XX. vándorgyűlése
Nemzeti Közszolgálati Egyetem, Budapest
2022. október 6-7.

Szakirodalom álláspontja

- ▶ A nagybirtok és a kisbirtok *termelékenysége* - és ezen keresztül az itt élők *jövedelmi, életminőségi és fejlettségi viszonyai* régóta a magyar történetírás egyik fontos és vitatott alapkérdése
- ▶ Czettler Jenő /két világháború között /a nagybirtok termelékenységi előnye
 - ▶ a holdankénti kihozatalt (mázsában) tekintve 20%-kal, burgonya esetében 30%-kal jobb mutatókkal bírt a kisbirtokhoz képest
- ▶ Kerék Mihály /az állattartás a kisbirtokon (amit a legtöbb statisztika viszont nem mért) kompenzálja a nagybirtok egy holdra tiszta kataszteri földjövedelemben mutatott előnyét
- ▶ Tóth Tibor /két világháború között / Dunántúl / a kisbirtok szántóföldi hozama a jobb, igaz tőkeereje kisebb és megtérülése is lassabb
- ▶ Zagorov-Végh-Bilimovich /1930: Magyarországon és Romániában (szemben Görögországgal) a nagybirtok hozama szemtermelés esetén a kisbirtokénál legalább 20-30%-kal nagyobb

1920 előtt?

- ▶ 1865: a nagybirtok tiszta kataszteri földjövedelme legalább 33%-kal nagyobb volt a kisbirtokon mértnél (Demeter 2019)
- ▶ Ormánság ártéri falvaiban viszont a tiszta kataszteri földjövedelem szántón nagyobb volt, mint a nagybirtokon még 1910-ben is - a földszűke, egykézés (Demeter- Koloh 2020)
- ▶ a Viharsarokban és a Sárréten újfent a nagybirtok hozamai voltak jobbak (Demeter-Szilágyi-Túri 2021)

1990–es vélemény. Igaz-e?

- ▶ Miklóssy (Magyar Tudomány 1990):
- ▶ a jelenkori területi elmaradottság társadalmi és gazdasági összetevőinek meghatározó történeti tényezőiként az első világháború (társzerkezeti-makrogazdasági) következményeit okolja
- ▶ a nagybirtok okozta torzulások (a napszámra kényszerülő életképtelen kisbirtokosok számának növekedését),
- ▶ az agrártúlnépesedés (mely viszont lehetetlenné tette volna egy egalitárius kisbirtokos struktúra hosszútávú fenntartását, még a nagybirtok felosztása esetén is)
- ▶ az ipar lokális, pontszerű kisugárzó hatása (Beluszky, Demeter)
- ▶ Az 1990-ben elmaradott települések zöme agrárközség volt (leszámítva néhány borsodi bányásztelepülést),
- ▶ tekintélyes hányaduk gyenge termőhelyi adottságú.
- ▶ Alulfejlettségük mögött a mezőgazdaság történeti gyökerű szerkezeti problémáit feltételezték: Miklóssy szerint a nagytáblás mezőgazdaság kialakítása és az állattartás háttérbe szorítása volt ennek két fő oka - ökológiai tört.írás (Demeter - Szilágyi - Pinke 2022)

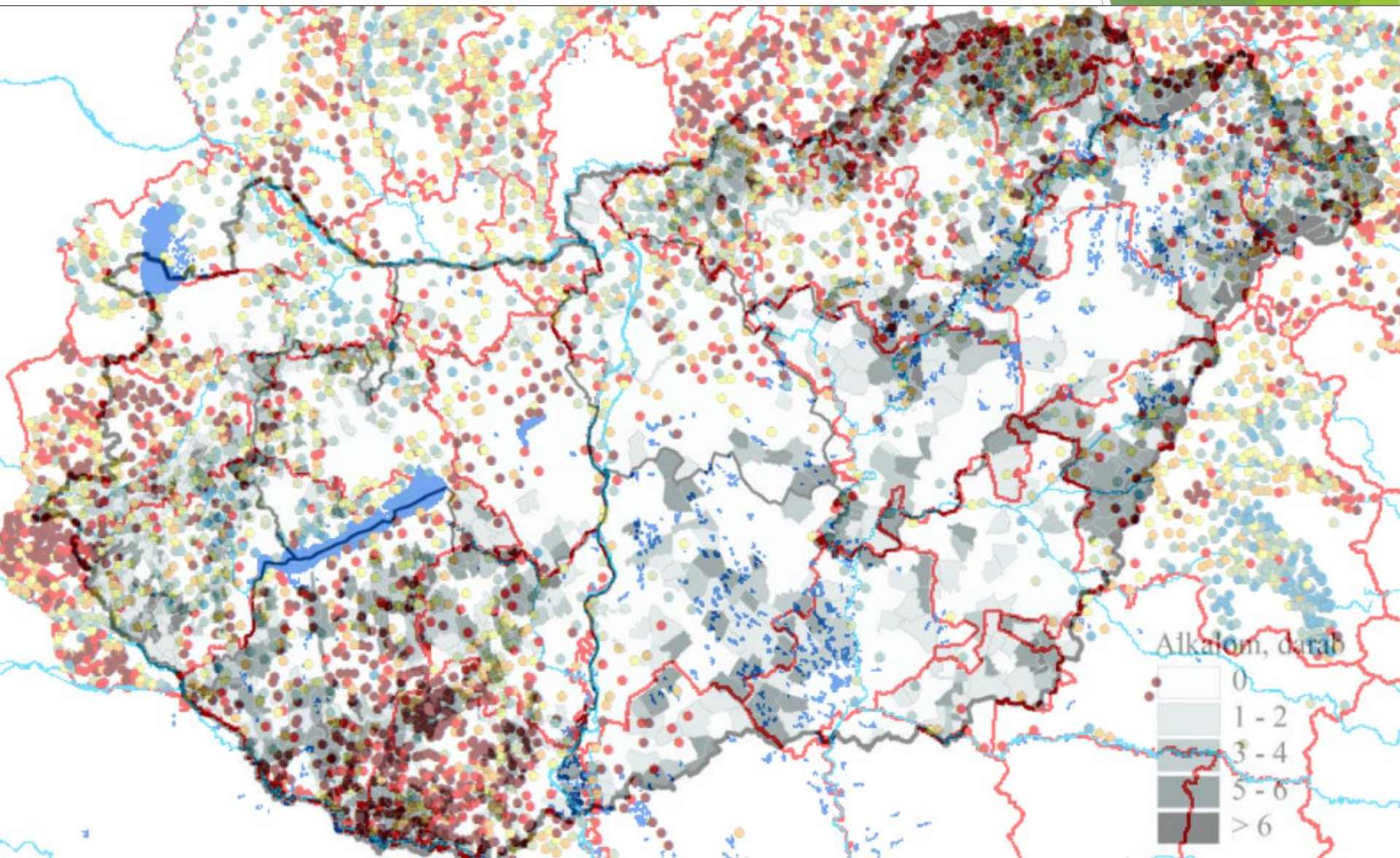
- ▶ Még az sem állítható bizonyosan, hogy *pusztán a jövedelmek alapján* valamelyik üzemforma jobban hajlamosít periferizációra

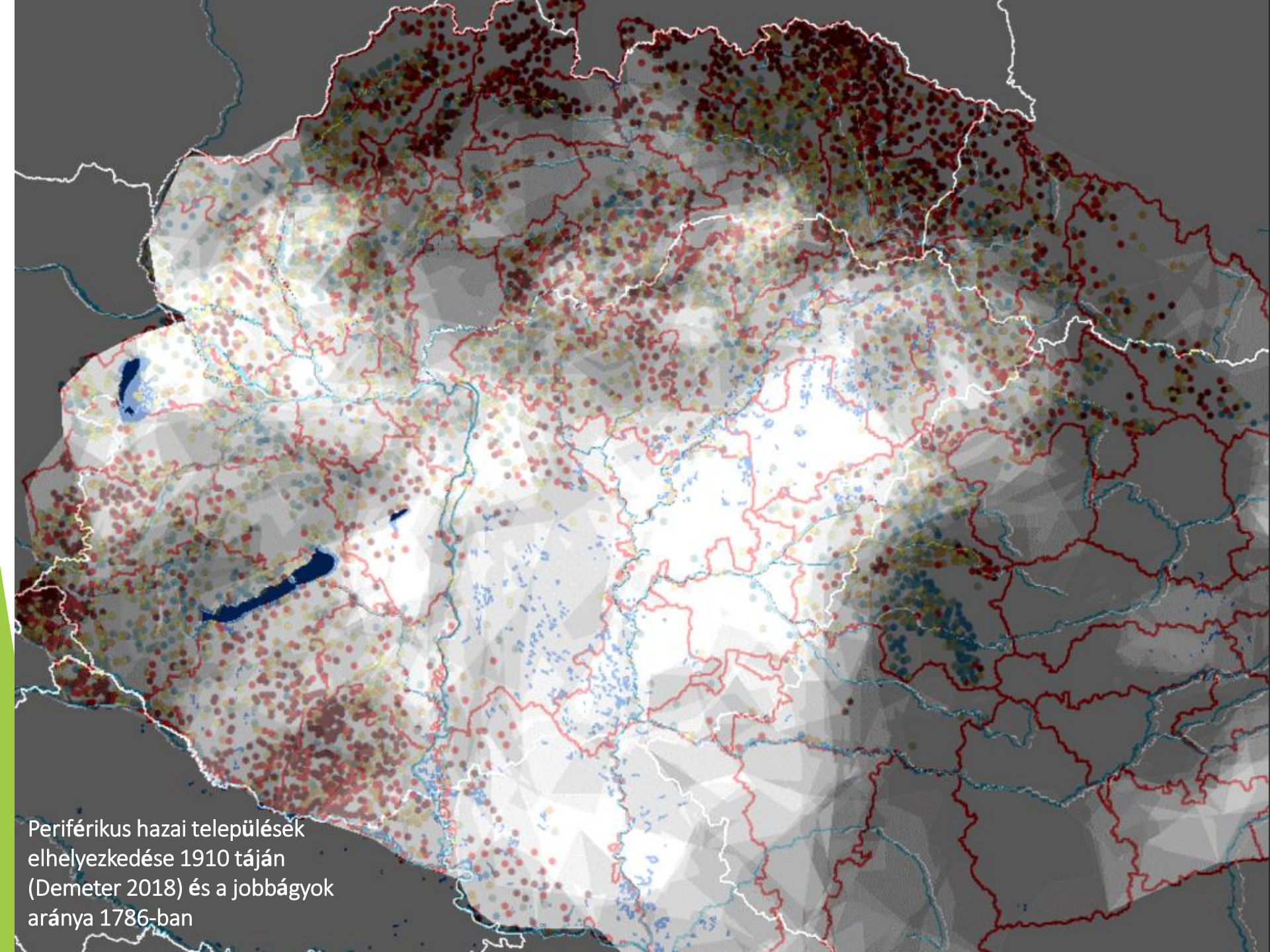
A kérdések van *két másik vetülete* !

▶ HOGYAN VIZSGÁLHATÓ?

- ▶ 1. a jelenlegi (vagy éppen 1910-es) perifériák mennyiben köthetők egykori nagybirtokhoz (vagy kisbirtokhoz), mennyiben tükrözik azok egykori társadalmi viszonyainak lenyomatát.
 - ▶ Zsellér vs. Telkes jobbágy
- ▶ 1910-ben és az első világháború után milyen viszonyok jellemezték a kisbirtok és nagybirtok dominálta települések helyzetét. HA ekkor nem mutatható ki összefüggés a fejlettség és birtoktípus/üzemméret között, akkor az esetleges korreláció csakis az 1945 utáni évek eseményeihez köthető, így az eredeti birtokszerkezethez nincs közük
- ▶ Ha pedig az jön ki eredményként, hogy a mai fejlettségi viszonyoknak nincs köze az egykori nagybirtok-kisbirtok dichotómiához, az viszont még nem jelenti azt, hogy 1880-1940 között az összefüggés nem létezett volna. A különbségeket ugyanis módosíthatta az 1945 utáni agrárpolitika.
- ▶ 2. *A jövedelem önmagában nem feltétlenül minősít egy települést fejlettnak vagy fejletlennek*
 - ▶ a nagybirtok dominálta településeken megtermelt jövedelem jó része nem is a termelők kezébe kerül (az, hogy mennyi marad náluk külön tanulmányt érne), tehát összevetésre ezért sem alkalmas
 - ▶ **Móricz Miklós /a két világháború között/ : a nagybirtok termelékenyebb, de ez az ott élő lakosság rosszabb életkörülményeivel jár együtt (ok-okozati viszonyt vélt látni ebben)**

Periférikus hazai települések elhelyezkedése 2000 táján a különböző felmérések szerint (Pénzes 2014)
és a jobbágyok aránya 1786-ban

Periférikus hazai települések
elhelyezkedése 1910 táján
(Demeter 2018) és a jobbágyok
aránya 1786-ban

- ▶ A helyzet a mai kép alapján nem egyértelmű. Ózd-Putnok-Aggtelek térségének ma periferikusnak minősített falvai jobbágytelepülések voltak egykoron, míg a mindenki által jól ismert Csereháton a jobbágyok aránya alacsonyabb volt, akárcsak Nógrád fejletlennek minősített területein.
- ▶ Tehát az bizonyos, hogy *a mai periferizációs folyamatoknak nem sok köze van a 19. század eleji társadalmi kategóriák abundancia viszonyaihoz*. De vajon 1910-ben mi volt a helyzet?
- ▶ Az 1910-es fejlettségi térképet rávetítve a jobbágyok 1786-os arányát ábrázoló térképre, látható, hogy az alacsony fejlettségű Közép-Zalában alacsony volt a jobbágyok aránya, Dél-Zalában pedig magas, de az még periferikusabb volt. Észak-Nógrád periférikus települései a telkes jobbágyokhoz, Dél-Nógrád a zsellérekhez köthető. Dél-Bihar perifériája viszont egyértelműen nem a telkes jobbágyokhoz köthető.
- ▶ Azaz, a 100 évvel korábbi perifériákkal való összevetés is vegyes képet nyújt.
 - ▶ A telkes jobbágyok aránya, mint mutató önmagában nem mond sokat az átlag birtokméret nélkül. Lehet egy település úgy is szegény, hogy kiemelkedő a telkes jobbágyok aránya, de átlagosan még fél telekkel sem bírnak. Mindez persze nem jelenti azt, hogy egy statisztikai analízis nem adna pontosabb képet, sőt ez indokolja a szükségét.
- ▶ Az 1910-es és 2010-es fejlettség és jobbágyarány közötti viszonylag gyenge korreláció miatt a regionális sokszínűség elvitathatatlan.

Hantos, 1926

Gazdacímtár 1897 (500 kh)

Gazdacímtár 1935 (500 kh)

Kataszteri jöv. stat. 1910, 1935

- ▶ Egyedi indikátorok
- ▶ Származtatott, komplex mutatók
- ▶ G1Sta Hungarorum
- ▶ Pénzes, TFI 2016
- ▶ 1910
- ▶ Pénzes, TFI 1910
- ▶ 1786
- ▶ Demeter, 1910
- ▶ Szilágyi, HDI 1910, 1941

A vizsgálathoz használt források kora, jellege és területi lefedettsége

	GCT 1897 (500 kh)	Hantos 1926	GCT 1935 (500 kh)
1910-es országterület	x		
1920-as országterület		x	x
méret szerint	x (abszolút méret)		x (arány)
jogi kategória szerint		x	
földhasználat szerint	x	x	

Szilágyi Zsolt (6)	Pénzes János (6)	Demeter Gábor (12)
írni-olvasni tudók aránya 6 év felett, 1910 orvosi kezelést kapott elhunytak (%), 1910 jó minőségű lakóházak, 1910 vándorlási egyenleg rátája, 1901-1909 nem mezőgazdasági keresők %, 1910 egy mezg. keresőre jutó kataszteri jövedelem	ipari keresők aránya a keresők közül egy lakosra jutó kataszteri jövedelem egy lakosra jutó állami teher, 1909 egy lakosra jutó települési bevétel csecsemőhalandóság kereső/eltartott arány	írni-olvasni tudók aránya, 1910 orvosi kezelésben részesült elhunytak [†] rossz minőségű lakóházak, 1910 vándorlási egyenleg rátája, 1901-1909** ipari és terciér keresők aránya egy lakosra jutó kataszteri jövedelem egy lakosra jutó állami teher, 1909 egy lakosra jutó települési bevétel, 1908 [†] halálozás**/csecsemőhalandóság [†] kereső/eltartott arány mezőgazdasági áruszállítás/1000 fő népességnövekedés 1910/1880** vasúttól való távolság, m, 1890 napszámra kényszerülő birtokos %, 1910

* Az eredeti 27 változóban benne van, itt kiszéleltélve. Az eredeti változók összeállításánál cél volt, hogy minden, a másik két módszer-nél is felhasznált változót integráljunk. ** Alternatív módon a halálozás és migráció helyettesítve a népességnövekedéssel.

A vizsgálatsorozatban *három alapforrás segítségével három vizsgálattal* (2 módszerrel és 2 területre) számoljuk ki a nagybirtok és kisbirtok dominálta települések társadalmi-gazdasági-demográfiai viszonyait és 4 komplex fejlettségi indikátor (2 évmetszetben: 1910-re három, 1940-re egy komplex mutató) segítségével a fejlettségi szintet.

Járulékos haszon (történetírás)

1910-ben és 1935-ben a kis vagy nagybirtok volt termelékenyebb.

A mai fejlettségi viszonyok mutatnak-e összefüggést a nagybirtok/kisbirtok elterjedésével.

Az 1786-ban telkes jobbágyok dominálta falvak társadalmi-gazdasági-demográfiai mutatói 1910-ben mennyiben tértek el az egykori zsellérfalvakétól.

(Eddie 1996: a jobbágyfelszabadítás nem vezetett a munkatermelékenység jelentős növekedéséhez).

I. rész. A Hantos-féle adatsor és az 1910-es társadalmi-gazdasági mutatók kombinációja

A Hantos-féle 1926-os nagybirtokstatisztika típusainak településein 1910-ben jellemző gazdasági-társadalmi-demográfiai és fejlettségi viszonyok sajátosságai (csoportátlagok)

	db	6 évnél fiatalabbak aránya, 1910, %	60 év feletti ek 1910, %	60év feletti /6 év alatti	születési ráta, ezrelék , 1901-10	halálozási ráta, ezrelék, 1901-10	természetes szaporulat , ezrelék, 1901-10	tényleges szaporulat, %, 1901-10	migrációs szaporulat %, 1901-10	kanyaró, vörheny számarköhög és az összes halál %-ában, 1901-10	TBC az összes haláleset %-ában 1901-10
nem nemesi	33	17,27	8,32	0,50	37,86	24,04	13,82	74,77	60,96	3,86	16,17
arisztokrata	182	16,39	8,10	0,52	37,52	24,08	13,44	73,20	58,99	4,09	14,79
egyházi	51	16,28	8,83	0,57	38,33	25,43	12,90	63,61	50,71	4,36	14,53
állami (városi)	40	15,73	8,17	0,54	35,57	24,96	10,61	91,30	80,70	3,58	15,18
cég	3	19,37	4,98	0,26	41,34	21,12	20,22	68,17	47,95	6,00	11,91
alapítvány	9	15,86	9,03	0,62	35,30	23,68	11,62	98,81	87,19	3,01	16,50
nemesi	13	16,22	8,00	0,59	38,76	25,16	13,60	111,91	96,11	2,61	15,07
örök/hitbizományi	20	17,63	7,59	0,45	39,76	25,16	14,60	68,45	53,85	4,66	15,36
összes nagybirtok	351	16,46	8,20	0,53	37,60	24,44	13,16	75,80	62,16	4,02	14,99
szántó 75% felett	177	16,70	7,90	0,50	37,70	24,20	13,50	77,33	63,83	4,18	15,06
50-75%	107	16,26	8,26	0,54	37,98	24,69	13,29	72,67	58,06	4,04	14,94
15-50%	48	15,87	8,93	0,61	36,21	24,18	12,04	76,03	63,99	3,73	15,22
szántó 15% alatt	17	16,62	9,12	0,56	37,84	26,35	11,49	56,04	44,54	3,10	14,37
trianoni ország települései	3392	15,74	9,03	0,62	35,78	23,63	12,15	44,64	31,82	4,74	16,25
nem nagybirtokos települések	3042	15,65	9,13	0,63	35,56	23,53	12,03	41,03	28,31	4,82	16,39

	egy főre jutó települési vagyon, 1908, K	egy főre jutó direkt adó, 1909, K	egy főre jutó települési bevétel, 1909, K	keresők aránya, %, 1910	ipari kereső, 1910, %	nem agrár és nem ipari kereső %	írni-olvasni tud 1910, %	ír-olvas, 1880, %	alfabetizmus javulása (1880-1910) %	népesség 1910, fő
nem nemesi	34,09	23,79	8,58	39,09	9,79	16,33	63,43	45,60	17,83	5665,21
arisztokrata	29,72	20,20	7,35	39,27	11,25	15,36	64,84	44,84	20,01	5100,73
egyházi	37,09	19,60	6,97	38,70	9,32	13,33	65,93	45,50	20,43	5408,08
állami (városi)	46,29	10,76	4,19	41,37	17,58	27,70	66,96	49,17	17,79	41761,78
cég	9,86	34,79	5,43	37,56	6,08	9,50	59,44	36,68	22,76	2944,33
alapítvány	41,73	23,45	6,23	40,09	9,12	14,18	67,15	51,70	15,45	9236,22
nemesi	46,74	19,95	8,36	38,00	10,07	12,38	64,09	43,41	20,68	4462,31
örök/hitbizományi	19,96	24,50	6,25	38,07	9,27	15,62	61,83	44,43	17,40	4368,45
összes nagybirtok	33,30	19,82	6,98	39,30	11,30	16,39	64,92	45,53	19,39	9398,59
szántó 75% felett	32,85	21,67	7,68	38,87	10,92	15,67	63,96	44,62	19,34	5453,31
50-75%	31,58	19,02	6,47	39,34	11,10	16,57	65,09	45,70	19,39	15363,78
15-50%	38,17	16,95	5,67	40,63	12,22	17,76	67,70	47,20	20,50	10898,00
szántó 15% alatt	35,46	14,25	6,13	39,67	12,57	19,11	66,40	49,98	16,43	9198,47
trianoni ország települései	25,31	16,06	6,44	40,82	10,18	13,61	65,67	42,47	23,21	2362,15
nem nagybirtokos települések	24,38	15,63	6,37	40,98	10,05	13,28	65,74	42,10	23,64	1549,47

	nap száma a kényszerű lő kisbirtokok aránya %, 1910	földjövdelem /kereső (K, 1910)	tiszta kataszteri földjövdelem /fő (K, 1910)	tiszta kataszteri földjövdelem /k.hold	tiszta kataszteri földjövdelem /birtok (K, 1910)	átlagos birtokméret (k.hold, 1910)	átlagos birtokméret /kereső (k.hold, 1910)	átlagos birtokméret /kereső (k.hold, 1910)	direkt adó /tiszta kataszteri földjövdelem	Legközelebbi vasútállomás-tól való távolság (m, 1890)	Legközelebbi vasútállomás-tól való távolság változása 1890-1910 között m-ben
nem nemesi	64,32	146,00	32,76	12,78	467,44	31,81	11,64	0,73	14226	9141	
arisztokrata	62,01	125,54	28,70	10,47	1945,19	275,39	12,35	0,70	9947	4302	
egyházi	62,17	95,39	25,05	9,61	124,52	12,74	9,66	0,78	14138	6166	
állami (városi)	59,47	96,31	18,88	10,14	4776,94	247,35	10,37	0,57	7891	4991	
cég	43,98	258,43	32,44	11,11	5986,46	430,17	20,42	1,07	18282	6722	
alapítvány	58,01	127,40	33,31	12,00	263,55	21,74	10,75	0,70	9542	7171	
nemesi	63,16	106,85	30,42	9,92	158,80	16,85	11,02	0,66	8090	3012	
örök /hitbizományi	60,43	159,60	31,05	10,93	1222,40	91,68	14,60	0,79	12291	5554	
összes nagybirtok	61,66	122,18	27,78	10,57	1757,26	186,64	11,77	0,71	10850	5224	
szántó 75% felett	61,62	134,94	29,62	11,45	2812,52	207,23	11,88	0,73	10588	5132	
50-75%	62,06	110,88	26,75	10,13	229,04	21,95	11,18	0,71	10804	4857	
15-50%	62,26	107,14	24,62	8,89	1865,60	547,23	12,50	0,69	11771	5620	
szántó 15% alatt	57,16	111,91	25,85	9,18	109,49	13,41	12,89	0,55	11971	7991	
trianoni ország települései	62,98	77,69	21,75	8,82	239,51	28,61	9,85	0,74	11768	4857	
nem nagybirtokos települések	63,12	72,53	21,04	8,62	64,30	10,37	9,62	0,74	11870	4813	

nagybirtoktípus	orvos kezelt holtak aránya (1=100%)	háziiparral foglalkozó k relatív aránya	csecsemő- halandóság 1901-1910, a halálozásokh oz mérve (1=100%)	rossz minőségű házak aránya 1910-ben	Demeter komplex fejlettsé gi indexe	FHTT/fő 1910	HDI 1910- ben Szilágyi szerint	Pénzes- féle Területi fejlettségi index 1910-ben	Pénzes-féle Területi fejlettségi index 2016-ban
nem nemesi	0,86	0,002	0,33	0,64	2,24	11,95	0,42	0,27	0,524
arisztokrata	0,76	0,002	0,34	0,54	1,97	10,37	0,41	0,26	0,548
egyházi	0,74	0,001	0,32	0,68	1,64	8,46	0,41	0,24	0,576
állami (városi)	0,87	0,002	0,31	0,54	1,55	10,60	0,43	0,29	0,616
cég	0,76	0,003	0,39	0,51	2,50	18,32	0,44	0,28	0,479
alapítvány	0,88	0,002	0,31	0,70	2,35	10,91	0,42	0,27	0,531
nemesi	0,73	0,001	0,36	0,81	1,83	9,08	0,40	0,23	0,544
örök/hitbizomá nyi	0,81	0,002	0,35	0,57	2,06	12,97	0,43	0,26	0,518
összes nagybirtok	0,78	0,002	0,33	0,59	1,91	10,45	0,41	0,26	0,588
szántó 75% felett	0,78	0,002	0,34	0,56	2,07	11,11	0,41	0,26	0,547
50-75%	0,78	0,002	0,34	0,63	1,77	9,95	0,41	0,25	0,611
15-50%	0,79	0,001	0,31	0,55	1,78	9,67	0,42	0,27	0,574
szántó 15% alatt	0,81	0,003	0,32	0,67	1,58	9,39	0,43	0,26	0,546
trianoni ország települései	0,48	0,002	0,32	0,46	1,29	7,65	0,38	0,24	0,568
nem nagybirtokos települések	0,44	0,002	0,32	0,45	1,22	7,33	0,38	0,24	

II. rész. Az **egész ország** területére kiterjedő komparatív vizsgálat az 1897-es Gazdacímtár adatai alapján

A 12600 településből nem volt nagybirtok 5576 település területén, ezek komplex fejlettségi mutatója jóval alacsonyabb volt azokénál, ahol nagybirtok is volt.

Egy csoport volt kivétel, azon nagybirtokok, ahol a szántó részesedése 15% alatt maradt, tehát erdő vagy legelő dominálta őket. Ezek fejletlenek voltak akkor és most is

Kiemelkedő volt a fejlettsége a 75% feletti szántóarányjal jellemezhető területeknek, ugyanígy a birtok mérete is korrelált a Demeter-féle fejlettségi index értékével.

Ezzel szemben a TFI nem mutatott lényeges differenciát!

A TFI hat, PCA segítségével szelektált, normalizált változót tartalmaz, a másik közel kéttucatot.

Nagybirtok	Esetszám	Demeter-féle komplex fejlettségi indikátor 1910	Pénzes-féle TFI	6 évnél fiatalabbak aránya, 1910 %	60 év felettek aránya, 1910, %	60 év felett/6 év alatt	írni-olvasni tud, 1910, %	alfabetizáció javulása %, 1880-1910	egy főre jutó települési vagyon, 1909	egy főre jutó direkt adó, 1909
szántó: 75-100%	1327	1,611	0,255	16,207	8,612	0,572	60,857	22,046	45,147	18,507
szántó: 50-75%	2120	0,939	0,242	16,227	8,555	0,559	56,398	22,600	28,498	14,966
szántó: 15-50%	2509	0,491	0,236	16,199	8,715	0,574	51,944	22,285	24,643	12,529
szántó: 15% alatt	1081	-0,034	0,237	15,868	8,524	0,583	44,390	20,541	32,136	10,515
500 kh alatt)	2215	0,407	0,237	16,017	9,010	0,605	50,505	21,908	35,400	12,143
500-1000 kh	1308	0,719	0,240	16,293	8,703	0,574	53,434	22,551	30,277	14,214
1000 kh felett	3559	0,995	0,245	16,190	8,347	0,548	56,065	21,998	28,373	15,274
összes nagybirtok átlaga	7082	0,760	0,242	16,155	8,620	0,571	53,840	22,072	30,922	14,099
összes település átlaga	12658	0,513	0,238	16,022	8,814	0,596	51,554	21,774	30,760	12,836
összes nagybirtok nélküli település átlaga	5576	0,210	0,23	15,85	9,06	0,63	48,65	21,40	30,55	11,23

Nagybirtok	agrárkeresők aránya, %, 1910	ipari keresők aránya, %, 1910	tercier keresők aránya, 1910, %	egy agrárlakosra jutó hold, 1910	napszámra kényszerülő kisbirtokosok aránya, 1910, %	<i>Egy főre jutó tiszta kataszteri földjövedelem, 1910, K</i>	direkt adó /földjövedelem, 1910, K	<i>egy művelt holdra jutó földjövedelem, 1910, K</i>	átlagos birtokméret, hold, 1910
szántó: 75-100%	75,233	10,838	13,930	3,792	58,576	<u>26,704</u>	0,766	<u>12,188</u>	12,352
szántó: 50-75%	77,521	9,545	12,934	4,061	62,607	<u>20,465</u>	0,841	<u>8,030</u>	17,429
szántó: 15-50%	76,692	9,927	13,380	4,919	64,366	<u>15,129</u>	1,065	<u>5,295</u>	19,730
szántó: 15% alatt	74,494	10,418	15,088	7,748	67,700	<u>10,036</u>	1,430	<u>3,005</u>	55,229
						-		-	
500 kh alatt)	80,281	8,544	11,174	4,675	63,832	<u>14,871</u>	1,043	<u>5,927</u>	11,128
500-1000 kh	78,172	9,130	12,698	4,720	62,497	<u>18,408</u>	0,992	<u>7,210</u>	12,031
1000 kh felett	73,161	11,350	15,489	5,059	63,136	<u>20,160</u>	0,967	<u>7,774</u>	34,375
összes nagybirtok átlaga	76,314	10,063	13,624	4,876	63,236	<u>18,182</u>	0,995	<u>7,092</u>	23,013
összes település átlaga	78,065	9,326	12,610	5,051	65,691	<u>15,734</u>	1,096	<u>6,230</u>	22,343
összes nagybirtok nélküli település átlaga	80,29	8,39	11,32	5,27	68,81	<u>12,62</u>	1,23	<u>5,14</u>	21,49

Nagybirtok	írni olvasni tudók aránya, %, 1880	Vasúttól való távolság (m) 1890	Vasúttól való távolság változása 1890-1910 között	háziiparral foglalkozók aránya a lakosságból	orvos kezelte holtak aránya, 1910 (1=100%)	törvénytelen születések aránya, 1901-1910 átlaga (%)	csecsemő-halandóság a halálozásokból, 1901-1910
szántó: 75-100%	38,811	12433,872	6230,877	0,002	0,553	8,188	0,325
szántó: 50-75%	33,798	13113,312	6025,074	0,003	0,444	8,904	0,314
szántó: 15-50%	29,659	14982,004	6335,515	0,003	0,356	8,902	0,298
szántó: 15% alatt	23,849	19342,639	9376,996	0,004	0,279	10,953	0,278
500 kh alatt)	28,596	16358,129	7559,275	0,003	0,314	8,649	0,294
500-1000 kh	30,883	14662,185	6384,290	0,003	0,359	8,743	0,303
1000 kh felett	34,068	13494,443	6280,535	0,003	0,487	9,475	0,312
összes nagybirtok átlaga	31,768	14605,778	6699,643	0,003	0,409	9,081	0,305
összes település átlaga	29,782	15689,294	7141,492	0,003	0,345	9,000	0,298
összes nagybirtok nélküli település átlaga	27,26	17065,45	7702,68	0,00	0,26	8,90	0,29

III. rész. Az 1920-as országterületre kiterjedő vizsgálat az 1935-ös Gazdacímtár adatai és az 1910-es KSH adatok és fejlettségi indikátorok alapján

IIIb. A kisbirtok és nagybirtok termelékenységének differenciái 1935-ben

Az 1935-ös gazdacímtár (miként az általunk nem használt 1910-esé is) jelentősége jelen vizsgálat sor szempontjából az, hogy településenként megadva a nagybirtok összterületét és összjövedelmét lehetőség nyílik a kisbirtok termelékenységének megállapítására, amennyiben a nagybirtok összméretét és jövedelmét kivonjuk az 1935-ben a KSH által összeírt települési összjövedelemből és összterületből.

Ily módon emellett arra is lehetőség nyílik, hogy a társadalmi-gazdasági sajátosságokat a nagybirtok településenkénti aránya alapján csoportosítva határozzuk meg – az 1920-as határok között.

Esetünkben ez azt jelenti, hogy a nagybirtok összes művelt földből való részesedését 1935-ben a 60%, 40% és 20% feletti alcsoportokban is vizsgáltuk.

Mintegy 1970 településen találhattunk 500 hold feletti nagybirtokot, 500 településen 100-500 hold között volt a nagybirtok(ok) méretének összege, 275 településen pedig csak 100 hold alatti birtoktest-töredékeket írtak össze.

Mintegy 600 településen pedig nem volt nagybirtok. Összességében tehát a települések 56%-án (1930) volt 500 hold feletti birtoktest.

Ahol a nagybirtok összterülete meghaladja az 500 holdat, ott a települések termőterületéből való részesedésük átlagosan 60% feletti, míg ott, ahol nagybirtok töredékekkel találkozunk (100 kh alatt - másik település területéről átlógó nagybirtok), ott ez csak 20% (míg az országos átlag 50%). A 100-500 hold közötti nagybirtoknagyság esetén a települések művelt területének 42%-át foglalta el a nagybirtok.

Az 1 hold alatti birtokok száma viszont mindhárom típusnál 23-28% között mozgott - a legnagyobb ott volt, ahol a legkisebb volt a nagybirtokok mérete a községi termőterületből.

A HDI nem mutatott differenciát e csoportosítás esetén,
és az érték nem tért el a 3416 település átlagos értékétől sem.

Ugyanez érvényes az 1910-es TFI-re.

A Demeter-féle indikátor megint érzékenyebbnek bizonyult (egyébként e mutató alapján a trianoni országterület fejlettsége az 1910-es országterület átlagos fejlettségét kétszeresen felülmúlta (0,52 vs. 1,28, míg a TFI normalizált értékeinek 1910-es átlaga megegyezett, 0,24-25 között volt a két országterületen).

A települések közül 1935-ben, az 1920-as országterületen azok voltak a legfejletlenebbek, ahol töredék-nagybirtokok helyezkedtek el (100 hold alatt), tehát megint a kisbirtok húzta lefelé az átlagot (1,1), míg az 500 hold feletti nagybirtok esetén 1,37-es, országos átlag feletti értéket mérhetünk, 100-500 hold között pedig országos átlag alatti (1920-as országterületre mérve).

A Szilágyi-féle HDI 1910-es értéke sem mutatott differenciáltságot a különböző birtoktípusok esetében.

Ez még nem zárja ki, hogy egyes komponensei se mutassanak - egymás hatását kiegyenlítő - differenciát.

DE: a halálozási ráta nem mutatott különbséget, sem a nagybirtokon belül, sem az országos átlaghoz képest.

A hat évnél fiatalabb lakosság aránya is alig 1%-kal volt magasabb a valódi nagybirtokokon, mint a 100 kh alatti (töredék) birtokokon vagy országos viszonylatban.

A községi pótdó kivetésének alapjául szolgáló állami adók 1 főre jutó összege viszont kiemelkedő volt az 500 kh feletti nagybirtokon. Az FHTT értéke is itt volt a legnagyobb, az országos átlagot is meghaladó.

A nagybirtokok egy holdra jutó tiszta kataszteri földjövedelme 1935-ben a legkisebb az 500 hold feletti nagybirtok esetében volt!!!!!!!!!!!!!!

Ugyanitt a kisbirtok jövedelme is alacsony volt, némileg alacsonyabb a nagybirtokénál.

Ellenben 100-500 hold között már fordult a helyzet. A nagybirtok tiszta kataszteri földjövedelme 1 holdra vetítve ugyan magasabb volt, mint 500 hold felett, de a kisbirtoké még ennél is magasabb volt!!!!!!

Ezzel szemben viszont a "töredék" nagybirtokokon a kataszteri földjövedelem meghaladta többi nagybirtok-kategóriában és a kisbirtokon mértet is; a kisbirtok kataszteri tiszta jövedelme egyébként itt volt a legalacsonyabb (tehát ahol nagybirtok alig volt).

Igaz, hogy ez az utolsó eset viszont csak 275 települést érintett.

Azaz, a nagybirtok jelenléte a kisbirtok egy holdra jutó tiszta kataszteri jövedelmét tekintve mindenképpen kedvező (de nincs feltétlenül ráhatása: a jelenségnek az a vitatott nézet is oka lehet, hogy jobb minőségű földeken nagyobb volt a nagybirtok gyakorisága, és így a környezetében lévő kisbirtokok is jobbak voltak).

Nagybirtok (esetszám)	Nagybirtok területe	A nagybirtok kat. tiszta jövedelme arany koronában	A nagybirtok holdankénti földjövedelme 1935-ben aranykoronában	1 hold alatti birtokok számaránya 1935-ben	100 hold feletti terület aránya	Összes földbirtok terület (kh)	Összes földbirtok kat. tiszta földjövedelme 1935-ben aK	Ebből a kisbirtok jövedelme 1935-ben aK	Kisbirtok egy holdra jutó kat. tiszta földjövedelme 1935-ben aK	Pénzesféle TFI, 1910	Demeterféle fejlettség, 1910
500 alatt (502)	282,518	2058,865	7,169	0,232	0,422	1409,346	11305,762	9100,369	7,299	0,241	1,214
500 felett (1969)	2798,188	18926,284	6,643	0,262	0,600	5519,812	47914,896	27483,687	6,184	0,244	1,379
töredék (275)	35,399	262,196	7,534	0,277	0,197	1237,127	11149,841	10829,122	4,935	0,239	1,104
Total	2054,310	14047,961	6,830	0,258	0,526	4317,040	37281,860	22403,286	6,264	0,243	1,321

IV. rész. A 18. század végi társadalomstruktúra és az 1910-es fejlettségi viszonyok kapcsolata, valamint az 1910-es gazdasági-társadalmi-demográfiai indikátorok sajátosságai az 1848 előtti társadalomkategóriákban

Polgárok aránya a teljes lakossághoz mérve 1786-ban	keresők aránya 1910-ben, %	ipari keresők aránya 1910-ben, %	tercier keresők aránya 1910-ben, %	egy mezőgazdasági lakosra jutó terület (hold) 1910-ben	napszámra a kényszerülő kisbirtokok aránya 1910-ben %	egy keresőre jutó földjövéd elem, K, 1910	egy főre jutó földjövéd elem, 1910, K	egy birtokra jutó átlagos földjövéd elem, 1910-ben, K	egy hold művelt földre jutó földjövéd elem 1910-ben, K	birtokméret 1910-ben, hold	egy keresőre jutó birtokméret 1910-ben
0,00	40,72	9,26	11,93	4,64	67,56	55,63	15,80	69,52	6,15	13,52	11,24
0-1%	41,11	12,05	14,66	4,81	65,92	69,23	19,13	74,93	7,97	11,13	11,00
1-2%	41,09	15,06	17,28	4,61	64,00	82,10	20,79	96,05	8,95	12,10	10,75
2% felett	42,15	25,71	29,25	7,62	64,53	100,94	13,94	72,68	7,94	11,77	18,98
Teljes halmaz	40,89	10,79	13,44	4,77	66,84	62,01	16,93	72,43	6,85	12,72	11,36
Jobbágyok aránya a teljes lakossághoz mérve (1786)	keresők aránya 1910-ben, %	ipari keresők aránya 1910-ben, %	tercier keresők aránya 1910-ben, %	egy mezőgazdasági lakosra jutó terület (hold) 1910-ben	napszámra a kényszerülő kisbirtokok aránya 1910-ben %	egy keresőre jutó földjövéd elem, K, 1910	egy főre jutó földjövéd elem, 1910, K	egy birtokra jutó átlagos földjövéd elem, 1910-ben, K	egy hold művelt földre jutó földjövéd elem 1910-ben, K	birtokméret 1910-ben, hold	egy keresőre jutó birtokméret 1910-ben
0,00	40,54	15,86	15,36	5,30	74,54	64,52	14,08	71,04	6,28	11,90	13,41
0-5%	39,98	12,09	15,52	4,82	65,89	69,66	18,00	88,01	7,40	12,99	11,55
5-10%	41,05	10,02	12,91	4,78	66,17	61,34	17,47	69,35	6,95	12,96	11,49
10 % felett	41,83	9,57	11,23	4,60	67,93	48,28	14,05	52,44	5,66	11,92	10,45
Teljes halmaz	40,94	10,70	13,30	4,77	66,87	60,60	16,67	70,34	6,74	12,68	11,35
Összes zsellér aránya a lakossághoz képest	keresők aránya 1910-ben, %	ipari keresők aránya 1910-ben, %	tercier keresők aránya 1910-ben, %	egy mezőgazdasági lakosra jutó terület (hold) 1910-ben	napszámra a kényszerülő kisbirtokok aránya 1910-ben %	egy keresőre jutó földjövéd elem, K, 1910	egy főre jutó földjövéd elem, 1910, K	egy birtokra jutó átlagos földjövéd elem, 1910-ben, K	egy hold művelt földre jutó földjövéd elem 1910-ben, K	birtokméret 1910-ben, hold	egy keresőre jutó birtokméret 1910-ben
0,00	41,67	9,66	10,74	5,01	63,68	51,47	15,29	65,41	5,69	13,97	11,87
0-2%	41,22	10,38	13,80	4,92	63,99	60,24	17,07	69,19	6,80	13,62	11,47
2-5%	40,58	10,32	13,39	4,73	66,29	63,97	17,44	74,78	7,01	12,43	11,68
5% felett	40,66	12,16	13,84	4,51	73,06	61,22	15,81	68,34	6,84	11,15	10,48
Teljes halmaz	40,94	10,70	13,30	4,77	66,87	60,60	16,67	70,34	6,74	12,68	11,35
háztalan zsellérek aránya az összlakosságból (1785), %	keresők aránya 1910-ben, %	ipari keresők aránya 1910-ben, %	tercier keresők aránya 1910-ben, %	egy mezőgazdasági lakosra jutó terület (hold) 1910-ben	napszámra a kényszerülő kisbirtokok aránya 1910-ben %	egy keresőre jutó földjövéd elem, K, 1910	egy főre jutó földjövéd elem, 1910, K	egy birtokra jutó átlagos földjövéd elem, 1910-ben, K	egy hold művelt földre jutó földjövéd elem 1910-ben, K	birtokméret 1910-ben, hold	egy keresőre jutó birtokméret 1910-ben
0,00	41,18	10,33	12,76	4,80	66,07	57,79	16,23	71,18	6,42	13,50	11,56
0-1%	40,64	10,67	13,65	4,78	66,71	61,20	16,71	65,43	6,70	11,76	11,04
1-2%	40,76	11,08	14,03	4,78	67,95	63,47	17,23	76,39	7,15	12,90	11,52

A differenciák leginkább az **igazán polgárosult** települések esetében voltak mérhetőek az országos átlaghoz viszonyítva.

Ez azonban azt is jelzi, hogy ott, ahol kevés volt polgári elem a 18. században, célszerű egy szempontrendszer szerint, pl. az agrártermelők bontásával csoportosítva megvizsgálni a lakosság rétegei körében mérhető differenciák alakulását.

Az 1910-es Demeter-féle fejlettségi szint a jobbágyság 18. századi arányának növekedésével eleinte nőtt, majd a kezdeti emelkedés után meglepő módon alacsonyabb volt azon településekben, ahol a jobbágyság aránya kiemelkedően magas volt.

Fokozza helyzet kuriozitását, hogy a zsellérek 18. századi arányának növekedésével viszont javult az 1910-es fejlettségi mutató, különösen, ha a házatlan zsellérek lakossághoz mért arányszámát vesszük összehasonlítási alapul.

A TFI esetében viszont a fenti állítások nem állnak meg, az 1910-es fejlettségi index nem mutatott kapcsolatot a jobbágyság vagy a zsellérség települési arányával.

Összességében, sarkítva fogalmazva, a kevés zsellér éppúgy kedvezőtlen az 1910-es fejlettség szempontjából, mint a kevés jobbágy, vagy a túl sok zsellér, ellenben a közepes zsellérarány, vagy a házatlan zsellérek magas 18. századi aránya 1910-re nagyobb fejlettséget jelez előre, ami azt mutatja, hogy az utóbbiakat - csekélyebb agrárpotenciáljuk ellenére - a szegénység, elmaradottság fogalmával összekötni nem helyénvaló.

A házatlan zsellérek alfabetizációs szintje például 1910-ben 5-6%-kal magasabb volt a többi csoportnál, s ez 1880-ban is így volt.

Az orvos látta holtak aránya is az egykori zsellérek nélküli településeken volt a legkedvezőtlenebb.

Az ipari keresők és a terciér keresők aránya ugyancsak nagyobb volt azon 800 település esetében, ahol a házatlan zsellér családfenntartók aránya 1786-ban meghaladta a teljes népesség 2%-át. (

1910-ben az egy főre jutó települési vagyon és települési bevétel e csoportban magasabb volt, mint a többiben,

Tehát ha 1786-ban nem is volt fejlett ez a településhalmaz, de az 1786-1900 közötti változások eredményeként indikátorai javulást mutattak, tehát a polgári átalakulásnak bizonyosan nem veszesei voltak

Míg a jobbágyok 18. századi arányának növekedésével az egy holdra jutó földjövedelem csökkent 1910-ben, addig ott, ahol sok zsellér volt 1786-ban, az egy főre és egy holdra jutó földjövedelem is magasabb volt.

(a belső eloszlásról nem tanúskodik - az bizonyos, hogy a napszámra kényszerülő, földjéből megélni nem képes kisbirtokosok aránya ott volt a legmagasabb 1910-ben, ahol 1786-ban kiemelkedő volt a házatlan zsellérek aránya).

Ha az összes zsellért figyelembe vesszük, akkor viszont az 50% feletti, legmagasabb kategória már korántsem mutatja a fenti kedvező jeleket, mind a fejlettségi, mind az agrártermelékenységi mutatók esnek a korábbi kategóriákban mérhető növekedéshez képest.

Ez arra utal, hogy **a zsellérek magas aránya csak akkor jelent kedvező fejlettségi tendenciát 1910 esetében, ha jelentős arányú nem paraszti népesség is volt a településen.** *Ahol azonban a potenciális agrármunkaerő legalább egyharmada nem volt képes megélni a mezőgazdaságból már 1786-ban sem, ott stagnálás figyelhető meg később is.*

Az egy holdra jutó tiszta kataszteri földjövedelem (és az egy főre mérhető is, csak ez nem utal a belső eloszlásviszonyokra) azonban még így is jobb volt, mint azon településeken, ahol 1786-ban csak telkes jobbágyok voltak, zsellérek nem.

A 2016-os TFI értékei az 1786-os társadalomkategóriák gyakorisági csoportjaiban

Polgárok aránya a lakosságból % (1786)	TFI_2016	háztalan zsellérek aránya a lakosságból, 1786, %	TFI_2016	zsellérek aránya a lakosságból (1786, %)	TFI_2016	zsellérek aránya az összes földműveshez mérve (%)	TFI_2016	Teljes jobbágy az összes lakosból 1786-ban (%)	TFI_2016
0,00	0,499	0,000	0,511	0,000	0,504	0,000	0,504	0,000	0,517
0-1%	0,526	0-1%	0,508	0-1%	0,501	0-10%	0,504	0-2%	0,507
1-2%	0,551	1-2%	0,527	1-2%	0,503	10-20%	0,510	2-5%	0,514
2% felett	0,554	2% felett	0,545	2-5%	0,516	20-30%	0,506	5-10%	0,513
átlag	0,514	átlag	0,514	5-10%	0,539	30-50%	0,520	10% felett	0,524
				10% felett	0,547	átlag	0,510	átlag	0,514

Érdekes lehet megvizsgálni, hogy a többi, 1786-os, 1910-es komplex fejlettségi indikátor milyen kapcsolatot mutatott a TFI-szel és az egyedi indikátorok milyen értékeket vettek fel. A 2016-os TFI intervallumba sorolt verziója párhuzamosan mozgott a Demeter-féle 1910-es komplex indikátorral, de csak a TFI 0,4-es értéke felett. A korrelációs koefficiens értéke viszonylag magas (legalábbis a többihez képest) 0,36-os volt. Az 1786-os fejlettségi index is párhuzamosan mozgott a 2016-os TFI-szel, bár ugrásszerű javulás a fejlettségi értékekben csak a 0,3-0,4-es TFI osztályban volt.

Azaz, az is kimondható, hogy nagy általánosságban a 2016-ban fejletlen falvak 1786-ban és 1910-ben is fejletlenek voltak a Demeter-féle index alapján. A Pénzes (2018) vizsgálatában alkalmazott 1910-es TFI (mely más komponensekből állt össze, mint a Demeter-féle index, vagy akár a 2016-os TFI) esetében viszont nem ez a helyzet: annak értéke gyakorlatilag stagnált-hullámzott a különböző 2016-os TFI osztályokban.

TFI intervallumok, 2016	földminőség (1786, 0,2 a legjobb, 1 a legrosszabb)	kulturális infrastruktúra fejlettsége (1786, 1 - max.)	összes zsellér aránya a lakossághoz (% , 1786)	összes zsellér aránya az összes paraszthoz mérve (% , 1786)	teljes jobbágyok aránya az összes lakosból (1786)	háztalan zsellérek aránya a teljes népességből (1=100%, 1786)	fejlettség 1786-ban
0-0,3	0,400	0,000	1,096	17,241	5,263	0,011	-0,898
0,3-0,4	0,419	0,560	1,769	23,352	6,512	0,003	-0,262
0,4-0,5	0,408	0,582	2,244	26,286	6,491	0,004	-0,238
0,5-0,6	0,382	0,641	3,474	32,678	6,712	0,007	-0,132
0,6-1	0,387	0,706	3,907	34,501	6,912	0,008	-0,094
Átlag	0,393	0,620	2,975	30,045	6,632	0,005	-0,175

Köszönjük a figyelmet!

Pénzes János kutatásait a Magyar Tudományos Akadémia Bolyai János Kutatási Ösztöndíja támogatja.

Demeter Gábor kutatásait az MTA BTK Lendület „10 generáció” projektje támogatja.